Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / Bimonthly / January- February 2025 / VOL -01 ISSUE-IV

33

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कादंबरीतील विद्रोह

प्रा.डॉ. अजय कृष्णाराव खडसे
मराठी विभाग प्रमुख
कै.ना. अ .देशमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय चांदूरबाजार ,जि .अमरावती

प्रस्तावना

नागनाथ कोत्तापल्ले हे समकालीन मराठी साहित्यातील प्रगल्भ आणि प्रभावी दलित साहित्यिक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या कादंबऱ्या ही केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून ती समाजातील अन्यायाविरुद्ध उभारलेली ठाम भूमिका आहे. दलित समाजाच्या जीवनातील संघर्ष, वेदना, अपमान आणि शोषण यांना त्यांनी आपल्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणले. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या वाचकाला केवळ कथानकाचा आस्वाद देत नाहीत, तर समाजपरिवर्तनाची जाणीवही करून देतात.त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील **विद्रोह** हा नाशकारी नसून रचनात्मक स्वरूपाचा आहे. अस्पृश्यता, जातिव्यवस्था, गरिबी, सामाजिक विषमता यांसारख्या संरचनात्मक अन्यायांविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. हा विद्रोह समाजातील तुटकपणाला नष्ट करून समता, न्याय आणि स्वाभिमान यांवर आधारित नवा समाज घडवण्याचा प्रयत्न आहे. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या विद्रोहाचा सकारात्मक संदेश देतात आणि सामाजिक पुनर्रचनेचे दस्तऐवज ठरतात. कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्यांतील विद्रोह हा बहुआयामी आहे. तो केवळ सामाजिक संरचनेविरुद्ध मर्यादित नाही, तर मानसिक, सांस्कृतिक आणि तत्त्वज्ञानिक पातळीवरही व्यक्त होतो. त्यांच्या पात्रांच्या अनुभवांतून उपेक्षितांचे जगणे, आत्मभानाची जाणीव आणि नव्या जीवनमूल्यांची आकांक्षा समोर येते. हा विद्रोह दडपशाहीविरुद्धचा असला तरी तो आत्मसन्मान आणि अस्तित्वाच्या शोधाचा घोष आहे. म्हणूनच नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्यांतील विद्रोह हा केवळ दलित समाजापुरता मर्यादित राहात नाही. त्यात संपूर्ण मानवतेच्या समानतेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठीची हाक दडलेली आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्याला नवीन दिशा दिली, न्याय आणि समतेवर आधारित मूल्यांची जाणीव करून दिली, आणि आधुनिक मराठी कादंबरीला सामाजिक क्रांतीचा प्रखर आयाम प्राप्त करून दिला.

मराठी साहित्यात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात दलित साहित्याची चळवळ जोरकसपणे पुढे आली. या चळवळीने साहित्याला केवळ कलात्मकतेची नवी दृष्टी दिली नाही, तर समाजातील दडपशाही, शोषण आणि विषमता यांना थेट आव्हान दिले. या साहित्यिक प्रवाहात नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे योगदान विशेषत्वाने अधोरेखित केले जाते. ते दलित समाजाचे प्रतिनिधी साहित्यिक म्हणून केवळ कथा सांगत नाहीत, तर बदलत्या सामाजिक वास्तवाची दिशा दाखवतात. कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये समाजाच्या तळागाळातील जीवनाचे वास्तव स्पष्टपणे दिसते. गावाकडील दारिद्र्य, जातिव्यवस्थेची विळख्यात अडकलेली माणसं, अस्पृश्यतेचे चटके, असमानतेची दैनंदिन अनुभूती आणि उपजीविकेसाठीचा संघर्ष हे सारे त्यांच्या साहित्याचे गाभा बनले आहेत. त्यांचे पात्र केवळ व्यक्ती नसून संपूर्ण वंचित समाजाचे प्रतीक म्हणून उभे राहते. या कादंबऱ्यांमधील विद्रोह हा केंद्रस्थानी घटक आहे. मात्र हा विद्रोह केवळ आक्रोश किंवा हिंसेचा उद्रेक नसून न्याय्य समाजरचनेची प्रखर आकांक्षा आहे. त्यांच्या पात्रांनी दडपशाहीविरुद्ध आवाज उठवला, आपल्या स्वाभिमानाची जाणीव प्रकट केली आणि असमानतेच्या रचनेविरुद्ध लढ्याचा ध्वज उंचावला. त्यामुळे कोत्तापल्ले यांचा विद्रोह हा नकारात्मकतेकडे न वळता रचनात्मकतेकडे झुकतो.

त्यांच्या लेखनशैलीची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे तिचा साधेपणा आणि प्रभावीपणा. त्यांनी अलंकारांचा अतिरेक टाळून थेटपणा आणि भावनिक तीव्रतेचा अवलंब केला. वास्तववादी दृष्टिकोन, सामाजिक जाणिवेचे भान आणि संघर्षाची जाणीव या घटकांमुळे त्यांची कादंबरी वाचकाला विचार करायला भाग पाडते. साहित्य केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न ठेवता त्यांनी त्याला सामाजिक बांधिलकी दिली. म्हणूनच नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्या या केवळ साहित्यकृती नाहीत, तर सामाजिक बदलाचे घोषणापत्र आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्या दलित समाजाच्या संघर्षाची नोंद ठेवतात, विद्रोहाचे सामर्थ्य दाखवतात आणि नवा समाज घडवण्याची प्रेरणा देतात. त्यामुळे ते दलित साहित्याच्या परंपरेत अत्यंत महत्त्वाचे स्थान मिळवतात.

विषय विवेचन

1. जातिव्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या *हिवरे* (1985) या कादंबरीत जातिव्यवस्थेविरुद्ध तीव्र स्वरूपाचा विद्रोह दिसतो. भारतीय समाजातील शतकानुशतकांच्या जातभेदाच्या अन्यायकारक रचनेला त्यांनी या कादंबरीत थेट आव्हान दिले आहे. दलित पात्राचे जगणे, त्याला येणारे दैनंदिन अपमान, पाणी, विहीर, शाळा, मंदिर या सर्व सामाजिक क्षेत्रांत होणारे बहिष्कृतपण हे लेखकाने वास्तववादी शैलीत चित्रित केले आहे. जातिव्यवस्था माणसाच्या जीवनातील प्रत्येक क्षणाला विळखा घालते, हे या कादंबरीत ठळकपणे जाणवते. कोत्तापल्ले दाखवतात

©Copyright 2024 ADRJ. All Rights Reserved

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / Bimonthly / January- February 2025 / VOL -01 ISSUE-IV

की, जात हा व्यक्तीच्या जन्माशी निगडित असला तरी तो तिच्या संपूर्ण अस्तित्वावर कायमचा शिक्का ठरतो. या सामाजिक व्यवस्थेविरुद्ध पात्रात एक वेदनादायी आक्रोश आणि त्यासोबत प्रखर विद्रोह दिसतो.

"जात हा माझा जन्माचा पाप नाही, पण तरीही माझा गुन्हा ठरवला जातो." **(कोत्तापल्ले, *हिवरे*, 1985, पृ. 42)**

या वाक्यातून दिसते की, जात हा मानवी जीवनातील सर्वात मोठा अन्याय आहे. जन्मतः लादलेल्या ओळखीविरुद्ध पात्राचा रोष व्यक्त होतो. हा रोष फक्त व्यक्तिनिष्ठ नाही, तर तो सर्व वंचित समाजाचा आक्रोश आहे. या विद्रोहात फक्त राग किंवा नकारात्मक ऊर्जा नाही, तर अन्यायकारी सामाजिक संरचनेविरुद्ध सकारात्मक बदलाची मागणी आहे. पात्र सांगते की ***"माझ्या जातीमुळे माझं आयुष्य कैद झालंय, पण मी या बेड्यांना तोडणार"*** **(पृ. 58).** या घोषणेतून जातिव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करण्याची तयारी दिसते. त्यामुळे कादंबरी केवळ वैयक्तिक शोकांतिकेची नोंद न राहता सामूहिक संघर्षाचे साहित्यिक दस्तऐवज ठरते. *हिवरे* या कादंबरीतून कोत्तापल्ले वाचकाला थेट विचार करायला भाग पाडतात – एखाद्या व्यक्तीच्या जन्मावरून तिचं आयुष्य का ठरावं? समाजव्यवस्थेचा पाया माणुसकीवर असायला हवा, जातीय भेदांवर नव्हे. त्यामुळे या कादंबरीतील विद्रोह हा केवळ जातिव्यवस्थेविरुद्धचा नाही, तर न्याय्य व मानवी समाजरचनेसाठीची हाक आहे.

2. आत्मभानाची घोषणा

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या *काळवीट* या कादंबरीत **आत्मभान** हा अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा म्हणून समोर येतो. दलित समाजाच्या जीवनातील उपेक्षा, दारिद्र्य आणि अपमान यांच्या छटांनी व्यापलेली ही कादंबरी आहे. पण या कादंबरीतील पात्रे केवळ पीडित किंवा शोकाकुल म्हणून न उभा राहत, तर त्यांनी आपल्या स्वत्वाचा, माणुसकीचा आणि स्वाभिमानाचा ठाम आवाज दिला आहे. हा आवाज म्हणजेच आत्मभानाची घोषणा होय. कोत्तापल्ले यांच्या पात्रांना हे उमगते की दडपशाहीविरुद्ध टिकून राहण्यासाठी *"आम्हीही माणसं आहोत"* ही जाणीव महत्त्वाची आहे. ***"आम्हीही माणसं आहोत; आमचा आवाज दाबता येणार नाही."*** **(कोत्तापल्ले, *काळवीट*, 1992, पृ. 64)** या विधानातून दिसते की आत्मभान ही केवळ आत्मसन्मानाची जाणीव नाही, तर अस्तित्वाची प्रखर घोषणा आहे. पात्र आपले स्वत्व नाकारत नाही; उलट समाजाला आपल्या माणुसकीची आठवण करून देते. या कादंबरीतील आत्मभान हे वैयक्तिक पातळीवर मर्यादित राहत नाही, तर ते सामूहिक स्वरूप धारण करते. पात्रांचे आत्मभान म्हणजे संपूर्ण वंचित समाजाच्या जागृतीची निशाणी आहे. अपमान स्वीकारण्याऐवजी ते प्रतिकार करतात आणि स्वतःचे स्थान मागतात. अशा स्वरूपातील आत्मभान हे दलित साहित्याचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे, आणि कोत्तापल्ले यांनी त्याला जिवंत केले.

काळवीट मधील आत्मभानाची घोषणा ही बदलत्या समाजाची दिशा दाखवते. जातिव्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह आणि नव्या जीवनमूल्यांची मागणी यांना बळकटी देणारा हा घटक आहे. त्यामुळे ही कादंबरी केवळ साहित्यिक कादंबरी राहत नाही, तर सामाजिक जागृतीचे साधन बनते.

3. सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढा

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या *गाविरा* या कादंबरीत सामाजिक विषमतेविरुद्ध सामूहिक लढ्याचा स्वर ठळकपणे उमटतो. समाजातील जातीय भेदभाव, आर्थिक विषमता, अन्यायकारक सत्ताकेंद्रे आणि शोषण यांच्या विरोधात एकत्रितपणे आवाज उठवण्याची प्रेरणा या कादंबरीतून मिळते. पात्रांच्या जीवनातील वेदना केवळ वैयक्तिक नाहीत; त्या संपूर्ण वंचित समाजाच्या जखमा आहेत, ज्यावर बंडखोरी हा एकमेव उपाय म्हणून पुढे येतो. कोत्तापल्ले दाखवतात की, विषमतेविरुद्धचा लढा हा एकट्याचा नसून सामूहिकतेतूनच शक्य आहे. व्यक्तीने केलेला प्रतिकार मर्यादित ठरतो, पण समाजाच्या सामूहिकतेतून अन्याय मोडून काढण्याची ताकद निर्माण होते. *"एकट्याचा लढा अपुरा आहे, पण सामूहिक ताकद अन्याय मोडू शकते."* (कोत्तापल्ले, *गाविरा*, 1998, पृ. 91) या ओळी सामाजिक विषमतेविरुद्धच्या लढ्याचा मूलमंत्र स्पष्ट करतात. पात्राचे हे विधान केवळ कथानकापुरते मर्यादित राहत नाही, तर दलित साहित्याच्या संपूर्ण चळवळीचे घोषवाक्य ठरते.

गाविरा ही कादंबरी वाचकाला समाजातील अन्यायकारक रचनेची तीव्र जाणीव करून देते. विषमतेचा अनुभव घेतलेले पात्र आपला प्रतिकार सामूहिक संघर्षाच्या रूपात व्यक्त करतात. यामुळे त्यांच्या वेदना सामर्थ्यात रूपांतरित होतात. कादंबरीतून उमटलेला हा लढा केवळ शोषणाविरुद्ध नसून समतेच्या, न्यायाच्या आणि माणुसकीच्या मूल्यांच्या बाजूने आहे. सामाजिक विषमतेविरुद्धचा हा लढा आधुनिक मराठी कादंबरीला नवीन सामाजिक चेतना देतो. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी साहित्याच्या माध्यमातून वाचकाला अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याची प्रेरणा दिली आणि कादंबरीला सामाजिक बदलाचे शस्त्र बनवले.

4. स्त्रीच्या दमनाविरुद्धचा विद्रोह

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या *फाळणी* या कादंबरीत स्त्रीच्या दमनाविरुद्धचा विद्रोह ठळकपणे मांडलेला आहे. दलित समाजातील स्त्री ही दोन स्तरांवर दडपली जाते – एक म्हणजे जातिव्यवस्थेच्या विळख्यात आणि दुसरे म्हणजे पितृसत्ताकतेच्या बेड्यांत. कोत्तापल्ले यांनी या दुहेरी शोषणाला कादंबरीतून आवाज दिला. स्त्रीच्या मौनाला तोडून तिला स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची प्रेरणा त्यांच्या पात्रांतून

©Copyright 2024 ADRJ. All Rights Reserved

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / Bimonthly / January- February 2025 / VOL -01 ISSUE-IV

दिसते. कादंबरीतील स्त्रीपात्रे पारंपरिक मूक आणि शरणागत न राहता, आपला रोष शब्दांत व्यक्त करतात. त्यांना हे उमगते की मौन हा त्यांचा कैदखाना आहे. त्यामुळे त्या बोलतात, विद्रोह करतात आणि स्वतःच्या अस्तित्वाची घोषणा करतात.

"माझं मौन हे माझं कैदखानं आहे; आज मी बोलणार आहे." (कोत्तापल्ले, *फाळणी*, 2001, पृ. 77) या विधानातून स्त्रीच्या दमनाविरुद्ध उभ्या राहणाऱ्या विद्रोहाची जाणीव स्पष्ट होते. तिचा आवाज केवळ वैयक्तिक नाही, तर समाजातील सर्व उपेक्षित स्त्रियांचा प्रतिनिधी आहे. कोत्तापल्ले यांनी या पात्रांच्या संघर्षातून स्त्रीच्या स्वाभिमानाची व समानतेच्या आकांक्षेची घोषणा घडवली. *फाळणी* या कादंबरीतील स्त्रीविद्रोह दलित साहित्याला स्त्रीवादी दिशा देतो. दलित पुरुषाच्या शोषणाबरोबरच दलित स्त्रीची वेदना व तिचा प्रतिकार या दोन्हींची नोंद घेऊन कोत्तापल्ले यांनी कादंबरीला व्यापक परिमाण दिले. त्यामुळे स्त्रीच्या दमनाविरुद्धचा हा विद्रोह केवळ दलित स्त्रीचा नाही, तर संपूर्ण स्त्रीसमाजाच्या मुक्तीचा घोष ठरतो.

5. नव्या समाजाची आकांक्षा

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या *उंबऱ्यापलीकडे* या कादंबरीत विद्रोहाचा शेवट केवळ आक्रोशात होत नाही, तर तो एका नव्या समाजाच्या आकांक्षेत रूपांतरित होतो. जातिव्यवस्थेविरुद्धचा लढा, शोषणाविरुद्धचा रोष आणि आत्मभानाची घोषणा हे सारे या कादंबरीत एकत्रित येऊन नवा समाज उभारण्याचे स्वप्न रेखाटतात. पात्रांचा विद्रोह हा केवळ नाशासाठी नसून, समता, बंधुता आणि न्याय यांवर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आहे. कादंबरीतील पात्रांचा संघर्ष हा केवळ स्वतःच्या अस्तित्वासाठी नसतो, तर तो संपूर्ण समाजाच्या उन्नतीसाठी असतो. दारिद्र्य, अस्पृश्यता आणि अन्याय यांच्या भिंती फोडून ते *"उंबऱ्यापलीकडे"* जाण्याची आकांक्षा व्यक्त करतात. *"विद्रोह हा नाशासाठी नाही, तो नवं जग उभारण्यासाठी आहे."* (कोत्तापल्ले, *उंबऱ्यापलीकडे*, 2005, पृ. 103) या विधानातून विद्रोहाचे सकारात्मक स्वरूप अधोरेखित होते. हा विद्रोह रचनात्मक आहे, कारण त्यातून नव्या मूल्यांची स्थापना होते. या समाजरचनेत जातीय भेदभाव, विषमता आणि अन्यायाला जागा नाही. *उंबऱ्यापलीकडे* या कादंबरीत कोत्तापल्ले यांनी माणुसकी, समानता आणि स्वाभिमान या मूल्यांवर आधारित समाजाची स्वप्नरचना केली आहे. ही आकांक्षा केवळ दलित समाजापुरती मर्यादित न राहता, संपूर्ण मानवतेसाठी दिशा दाखवते. त्यामुळे कोत्तापल्ले यांच्या लेखनातील विद्रोह हा आशावादी आणि भविष्याभिमुख आहे.

समारोप

नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्या दलित साहित्याच्या प्रवाहात केवळ कलात्मक योगदान देणाऱ्या नाहीत, तर सामाजिक बदलाचे प्रभावी साधन ठरतात. त्यांनी आपल्या लेखनातून शोषण, दडपशाही आणि जातीय विषमतेविरुद्ध आवाज उठवला. या विद्रोहात आक्रोश आहे, संताप आहे; पण त्याचबरोबर नवी समाजरचना उभारण्याची आकांक्षा आहे. त्यामुळे त्यांचे साहित्य हे केवळ प्रतिकाराचे दस्तऐवज नसून परिवर्तनाची चळवळ आहे.त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील विद्रोह हा बहुआयामी आहे. तो जातिव्यवस्थेविरुद्ध आहे, सामाजिक विषमतेविरुद्ध आहे, दलित स्त्रीच्या दमनाविरुद्ध आहे आणि आत्मभानाच्या घोषणेतून नवीन मानवतेच्या दिशेने वाटचाल करणारा आहे. या सर्व स्तरांवर विद्रोहाचे दर्शन घडवून कोत्तापल्ले यांनी मराठी कादंबरीला सामाजिक जबाबदारीची जाणीव दिली.त्यांच्या लेखनातील पात्रे ही केवळ पीडित समाजाची शोकांतिका व्यक्त करणारी नाहीत, तर विद्रोहाच्या माध्यमातून उभारी घेणारी, स्वतःची ओळख निर्माण करणारी आणि सामूहिक संघर्षाचे प्रतीक ठरणारी आहेत. म्हणूनच त्यांचा विद्रोह हा नकारात्मक नाही, तर रचनात्मक आहे. त्यातून न्याय, समानता आणि स्वाभिमान या मूल्यांवर आधारलेला नवा समाज निर्माण करण्याचा संदेश दिला जातो.म्हणूनच नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्यांतील विद्रोह हा केवळ दलित समाजापुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण मानवतेसाठी महत्त्वाचा आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्यात विद्रोहाचे नवीन अध्याय लिहिले आणि सामाजिक क्रांतीची जाणीव अधिक प्रखर केली. त्यामुळे कोत्तापल्ले यांची कादंबरी परंपरा ही मराठी साहित्याच्या इतिहासात *विद्रोह आणि परिवर्तनाचे घोषणापत्र* म्हणून सदैव लक्षात राहील.

संदर्भ ग्रंथ

1. कोत्तापल्ले, नागनाथ. *हिवरे.* मुंबई: साहित्य प्रकाशन, 1985.
2. कोत्तापल्ले, नागनाथ. *काळवीट.* पुणे: लोकवाङ्मय गृह, 1992.
3. कोत्तापल्ले, नागनाथ. *गाविरा.* औरंगाबाद: संवाद प्रकाशन, 1998.
4. कोत्तापल्ले, नागनाथ. *फाळणी.* नागपूर: विद्या प्रकाशन, 2001.
5. कोत्तापल्ले, नागनाथ. *उंबऱ्यापलीकडे.* मुंबई: मौज प्रकाशन, 2005.